

Jindřich Zelený: Dialektická ontologie

Nakladatelství Kant, Praha 2002, 135 s.

V listopadu tohoto roku by se dožil 80 let profesor Jindřich Zelený, český marxistický filosof, jehož práce získaly široký ohlas i za hranicemi bývalého sovětského bloku: překlady jeho knih, zejména *O logické struktuře Marxova Kapitálu* (první verze 1962), *Praxe a rozum* (1968) a *Pojednání o dialektice* (1986) vyšly mimo jiné v Británii (v Oxford University Press), Německu, Francii, Španělsku, Itálii, Švédsku, Argentíně a Japonsku. Jak mohou dosvědčit někteří čeští účastníci mezinárodních konferencí, jeho jméno vyslovují dodnes s respektem odborníci na německou klasickou filosofii, a to nejenom ti, kteří mají (nebo v nějaké fázi svého vývoje měli) blízko k marxismu.

Marxovo dílo vnímal jako teoretickou bázi nového typu racionality, který se snažil systematicky vyložit z jeho historicko filosofických zdrojů a v kontextu vývoje speciálních věd. („Typy racionality“ chápal jako kulturně-historické útvary, které se vymezují nejen svým pojmovým a metodologickým aparátem, ale i pojetím vztahu popisných a hodnotících soudů a způsobem, jakým reflektují vztah teorie a praxe). V devadesátých letech se soustředěně zabýval různými aspekty dialektického pojetí logicko-ontologických základů vědeckého myšlení a do veřejných diskusí vstupoval spíše výjimečně (zúčastnil se několika symposií; jeho studie o dialektickém pojmu rozporu byla předmětem diskuse, kterou s autorem v roce 1994 uspořádalo oddělení analytické filosofie Filosofického ústavu AV). Zemřel v září 1997 a jeho kniha o dialektické ontologii zůstala nedokončena. Především díky úsilí jeho paní, doc. Jiřiny Zelené, byly dochované partie textu připraveny k vydání: v roce 2001 vyšly v německém překladu J. Loužila pod názvem *Die dialektische Ontologie* v Peter Lang Verlag (Frankfurt am Main). S jistým zpožděním následovala česká verze: knihu *Dialektická ontologie* vydalo letos pražské nakladatelství Kant.

Nejde tedy o završenou práci a není zřejmé, co vše by se změnilo, kdyby bylo autorovi dopřáno dovést svou knihu až do podoby, kterou by sám považoval za definitivní. Nebylo by proto korektní pouštět se do detailní polemiky: mohu nanejvýš obecně říci, v čem vidím přednosti a v čem meze textu, který vyšel za uvedených okolností. Především se ale pokusím přiblížit čtenáři některé z problémů, které se v něm řeší.

V úvodní části nazvané *Parakonzistence a dialektická konzistence* se autor stručně zabývá zajímavým proudem ve formální logice, který si zde snad zaslouží krátkou zmínku. Postoj moderních logiků k Hegelovi sahá od hlubokého opovržení přes prosté ignorování až k uznání konstruktivní role (hegelovského) rozporu a k systematickým pokusům o formalizaci některých partií či některých aspektů Hegelovy logiky: jejich obecným cílem je formální uchopení „stávání“ („des Werdens“) a jeho struktur. Z technického hlediska jde o to vybudovat systém, v němž budou vyvoditelné kontradikce (tj. formule typu $p \wedge$

non-p), aniž by se tím systém trivializoval v tom smyslu, že by v něm bylo vyvoditelné cokoli (tj. jakákoli správně utvořená formule). Pro systémy s těmito vlastnostmi začali někteří představitelé tohoto proudu (A. Arruda, N. C. da Costa, G. Priest, F. M. Quesada, Ch. Smolenov aj.) užívat označení „parakonzistentní“. Bází pro budování takových systémů může být modální logika (G. H. von Wright komentuje schopnost modální logiky pozitivně a bez sebedestruktivních důsledků vyjádřit „contradiction“ jako doklad její síly – srov. jeho *Time, Change and Contradiction*, Cambridge UP 1968), vícehodnotová logika s několika pojmy negace (L. Rogowski), obohacení ontologie o „nestandardní“ možné světy (N. Rescher a R. Brandom) aj. Rescher a Brandom považovali na počátku osmdesátých let tyto tendence za velmi perspektivní a domnívali se, že mohou podstatně ovlivnit další vývoj logiky (srov. jejich *The Logic of Inconsistency*, Oxford UP 1980, s. 60). J. Zelený je mnohem skeptičtější, pokud jde o možnost zachytit touto cestou rozpornou povahu „stávání“: nedomnívá se, že by se myšlení založené na uznání ontologické priority „stávání“ mohlo artikulovat na bázi formálně logického kalkulu, který pro něj zůstává v poslední instanci zakotven ve fixním (neprocesuálním) pojetí identity a protikladů. Zdroje této skepse měly být zřejmě podrobněji vyloženy v 5. kapitole, která zůstala nedokončena (k tomuto tématu však vyšla již dříve Zeleného stať *Paraconsistency and Dialectical Consistency, From the Logical Point of View 1/1994*). Úvodní pojednání o projektu parakonzistentní logiky je pro Zeleného spíše příležitostí k vyhlášení alternativní cesty k pochopení dialektického pojmu rozporu a dialektického pojetí konzistence – cesty vedoucí přes objasňování základů dialektické ontologie a její konfrontace s jinými protofilosofickými systémy.

Historicko filosofickým východiskem tohoto výkladu je kritická analýza *Aristotelova pojetí protikladnosti*, jíž je věnována 1. kapitola. Nemělo by být překvapením, že ve známém Aristotelově rozlišení čtyř forem protikladnosti (v Kategoriích a v 5. a 10. knize *Metafysik*) Zelený nenachází prostor pro dialektický pojem jednoty protikladných určení a že ho ze stejného důvodu neuspokojují ani Aristotelovy teze, že „protivy na sebe navzájem nepůsobí“ (Met. 1075 a 30-31) a že „protivy-opaky se vzájemně ruší“ (Met. 1092 a 2-3). Chtěl bych zde spíše poukázat na autorovo konstatování, že ani dialektické myšlení se nemůže vymykat z obecného principu, že výroky, z nichž jeden tvrdí to, co druhý popírá, nemohou být současně pravdivé (Met. 1011 b 13-14): na tom stojí elementární určitost jakéhokoli myšlení (srov. k tomu Met. 1009 a 4-5). Podstatnou podmínkou artikulace dialektického myšlení je sjednotit tento princip s tezí, že je možné, aby „témuž náležela zároveň protikladná určení“ (kterou Aristoteles odmítá např. v Met. 1005 b 26-27). Je zřejmé, že platnost tvrzení typu (1) *p a non-p*, s nimiž pracuje dialektická ontologie, se nemůže automaticky distribuovat mezi jeho složky pojmávané odděleně, takže z (1) neplyne (2) *p*, ani (3) *non-p*, jak by tomu bylo, kdybychom „a“ v (1) chápali jako klasickou konjunci.

Dialektická revize aristoteléské ontologie v Zeleného pojetí znamená přechod od substanciálnosti, založené na dominantní roli aristoteléské podstaty (*úsia*) a na „degradaci ontologické role vztahu“ (*pros ti*) k „procesuálně vztahovému“ modelu. V kap. 1, ale zejména v kap. 2 (*Od Aristotelovy první filosofie k dialektické ontologii*) Zelený podrobně charakterizuje obsah tohoto přechodu, spočívající v dynamizaci mnoha Aristotelových pojmových distinkcí, mimo jiné těch, které známe z aristoteléské tabulky kategorií.

V Aristotelovi samém (např. ve výkladu přítomného okamžiku ve 4. knize Fyziky nebo ve výkladu cyklického místního pohybu tamtéž) pak Zelený nachází aporie, které považuje za principiálně neřešitelné bez dialektického přehodnocení aristotelského pojetí protikladů. V dodatku k prvním dvěma kapitolám autor polemizuje s Patočkovou interpretací Aristotela (v práci *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1964), zejména s jeho názorem na vztah mezi Aristotelovým pojetím ontologické role protikladů v prvních dvou kapitolách 4. knihy Metafyziky a ve Fyzice.

3. kapitola (*Určování a sebeurčování*) zkoumá různá pojetí determinace v dějinách filosofie, matematiky a přírodních věd: velká pozornost je věnována především newtonské mechanice, dále Descartovi, Leibnizovi, tzv. deterministické teorii chaosu, Prigoginovu konceptu přeměny základů přírodních věd (zejména prigoginovské verzi ideje sjednocení vědy o bytí s vědou o stávání), pojetí vztahu kontinuity a diskontinuity a vztahu konečného a nekonečného u Dedekinda, Cantora, Peirce aj. (část kapitoly se při počítačovém zpracování bohužel nenávratně ztratila). Klíčovým motivem je snaha ukázat, jak se v jednotlivých teoriích zachycují různé typy determinace ve světě přírodních procesů i ve světě matematických entit, a především jak a do jaké míry se v nich reflektuje procesuální povaha determinace (ve smyslu dialektické ontologie), případně co v nich znemožňuje nebo omezuje tuto reflexi. Dovedu si představit přinejmenším dvě obecné námítky. Za prvé, přírodovědecké a matematické teorie či tvrzení se zde zpravidla neanalyzují, ale jen reprodukují v tezovité zkratce. Za druhé, vyústěním je někdy prostá subsumpce takto reprodukovaných teorií (nebo jejich aspektů či složek) pod hlavičku procesuálního nebo naopak fixního pojetí determinace (případně vztahu pohybu a klidu, uspořádanosti a neuspořádanosti, nutnosti a nahodilosti atd.). Tyto námítky ale nezpochybňují schopnost textu demonstrovat na rozsáhlém speciálněvědním materiálu, co autor míní procesuálním, resp. fixním pojetím determinace, a ukázat, že mnohé z toho, co nacházíme ve vývoji přírodních věd a matematiky, je slučitelné s procesuálním obrazem světa ve smyslu dialektické ontologie.

Ve 4. kapitole (*Ke kritice Bergsonovy a Whiteheadovy procesuální ontologie*) Zelený analyzuje dva filosofické projekty, které chápe jako snahu o vybudování procesuální ontologie bez dialektického pojmu jednoty protikladů. Prvním z nich je Bergsonův pokus založit metafyziku na pojmu tvořivého vývojového pohybu. Vzhledem k tomu, že Zelenému jde o artikulaci nového typu *rationality*, není překvapivé, že odmítá Bergsonův apel na překročení intelektu (s jeho fixními formami, způsobilými k zachycení „pořádku fyzikálně-geometrického“, ale nikoli „vitálního, t.j. tvořivě vývojového“) směrem k mimo-intelektuální intuici. Kořeny Bergsonovy skepse k možnostem intelektu nachází Zelený v jeho rigidní kontrapozici mezi hybným a nehybným, spojitým a nespojitým, striktně deterministickým a tvořivě vývojovým atd. a v neodůvodněné rezignaci na hledání racionálních forem vhodných pro zachycení protikladné jednoty těchto určení. Neuspokojivost myšlení setrvávajícího v těchto kontrapozicích demonstuje autor v polemice s Bergsonovým výkladem Zenonových aponí.

Pokud jde o Whiteheada, Zelený vítá (spolu s I. Prigoginem) jeho pokus o „smíření stálosti a stávání“ na procesuální bázi, se sympatiemi připomíná jeho kritiku tradiční subjekt-predikátové formy výroku (interpretované na bázi substančně-akcidentálního nebo substančně-atributivního vztahu) jako nezpůsobilé pro fundamentální výpovědi o povaze

věcí atd. Základní omezení však vidí v samotném způsobu, jakým Whitehead explikuje svůj projekt „koherentního, logického a nutného systému obecných idejí, na jehož základě může být interpretován každý element naší zkušenosti“. Zelený zde nachází „abstraktně subsumptivní“ pojetí vztahu obecného a zvláštního, a (reduktivní) pojem vyvozování na bázi *Principia Mathematica*. Jde o jedno z míst, kde rukopis zůstal víceméně v rovině konstatování: nedokážu tedy dost dobře posoudit, co vše stojí za Zeleného tvrzením, že „Whiteheadova koncepce procesuálního myšlení zůstává v půli cesty“ nebo že Whitehead „nalévá nové víno do starých měchů“.

V názvu závěrečné kapitoly (*Dialektická ontologie a problém bezspornosti logických kalkulů*) se ohlašuje návrat k otázce vztahu mezi dialektickým pojetím protikladů a formálně logickým požadavkem bezspornosti, která byla nastolena už v úvodní pasáži o parakonzistentních logikách. Autor vyjadřuje respekt k výsledkům matematické logiky a zároveň přesvědčení, že není důvodu považovat logický kalkul za paradigma racionálního myšlení. (V této souvislosti poukazuje na Russellovo a Whiteheadovo varování před extrapolací metod, kterých užívají pro úzce vymezené cíle *Principia Mathematica*.) Stejně vyznívají Zeleného vyjádření na adresu „množinově teoretického myšlení“ (založeného na primitivních pojmech množiny, prvku a příslušnosti do množiny). Tarského slova o zásadní problematičnosti pojmu třídy všech možných věcí chápe jako doklad toho, že o univerzu (a jeho procesuální jednotě) nelze uvažovat výlučně v množinově teoretických pojmech. V Cantorově definici pojmu „Menge“ a v Russellově úvaze o otázce, v jakém smyslu je třída jedno, a v jakém je mnohé, vidí Zelený nedokončený náběh k dialektickému pojmu „jedno-x-mnohé“ (rozuměj: k pojmu protikladné jednoty jednoho a mnohého): zdůrazňuje, že pro dialektické myšlení je tento pojem něčím původnějším než Russellovo striktní odlišení smyslů, v němž je třída jedno a v němž je mnohé. A obecněji, porozumět množinově teoretickým pojmům podle něj znamená vyložit je pomocí fundamentálnějších pojmů typu „jedno-x-mnohé“, „konečné-x-nekonečné“, „spojité-x-nespojité“ atd. Kapitola zůstala torzem a k systematické diskusi o vztahu dialektického rozporu a bezspornosti logických kalkulů, která by byla přirozeným vyústěním knihy, se autor nedostal.

Charakteristickým rysem Zeleného stylu je jednak snaha o maximálně explicitní a obecně srozumitelné formulace (v kap. 3. navíc zvolil pro zpřehlednění struktury výkladu „wittgensteinovský“ systém číslování paragrafů), jednak důkladnost, která autora zavazuje pracovat téměř výlučně s původními texty. V nedokončené podobě, v níž zůstal Zeleného rukopis, směřuje druhá tendence místy proti první. Text obsahuje množství kratších i velmi rozsáhlých cizojazyčných citací (zejména řeckých, latinských a německých, ale též francouzských a anglických): vzhledem k autorově zájmu o co nejširší čtenářský okruh můžeme předpokládat, že by v konečné verzi byly nahrazeny nebo doplněny českým překladem.

Petr Kořátko